

In naam van het volk!

Een analyse van het populistische anti-establishmentdenken aan de hand van Hegels rechtsfilosofie

Roel Meijvis

De westerse democratieën verkeren in een ‘existentiële crisis’ omdat ‘het volk’ geen vertrouwen meer heeft in de bestuurlijke elite, zo luidt de claim van diverse anti-establishmentbewegingen doorheen Europa zoals de Duitse AfD, het Spaanse Vox of het Nederlandse FvD, die deze crisis aankaarten. De oplossing volgens deze ‘populistische partijen’? Meer bestuurlijke inspraak door burgers via referenda of ‘eDemocracy’. Aan de hand van de Duitse filosoof Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770-1831) wordt in dit essay de vraag gesteld in hoeverre meer bestuurlijke inspraak voor ‘het volk’ bevorderlijk is voor de vrijheid van de samenleving.

Populisme

Populisme is hét toverwoord waarmee de huidige politieke ontwikkelingen worden gedeut. Hierbij wordt ‘het populisme’ vaak bestempeld als het grootste gevaar voor de vrije democratie. Dat is opmerkelijk, omdat de partijen en politici die als populistisch worden aangeduid nu juist beweren de stem van het volk te vertegenwoordigen tegenover de (politieke) elite. Hiermee legt (de discussie rondom) het populisme de volgende onderliggende vraag bloot: is het mogelijk dat de stem van het volk, het volk zelf, een bedreiging kan vormen voor de (eigen) vrijheid?

De vraag hoe bedreigend het populisme eigenlijk is, vereist allereerst een heldere begripsdefiniëring. Zonder heldere definitie is het überhaupt de vraag hoe relevant zo een kwalificatie eigenlijk is. Maar hoewel het onmogelijk is om een politiek commentaar of analyse te lezen zonder een aantal keer ‘populisme’ te lezen, is haar betekenis helemaal niet zo evident. Deze definitiewestie is dan ook volop onderwerp van (academische) discussie.

Toch is er een duidelijke ontwikkeling in het politieke discours die we als populistisch zouden kunnen bestempelen: het populisme, afgeleid van het Latijnse *populus* (volk), is de naam voor een politiek fenomeen, of een bepaald discours, waarbij ‘het volk’, ‘de man in de straat’, en de (bestuurlijke) elite tegen elkaar worden uitgespeeld en waarbij het primaat bij het volk komt te liggen. De ‘populist’, uitgaande van deze definitie, brengt zodoende een scheiding aan tussen de bestuurlijke elite, de staatsmacht, enerzijds en ‘het volk’ anderzijds. Hierbij wordt deze elite doorgaans niet alleen gezien als de bestuurlijke macht, maar worden hiertoe ook wetenschappers, experts en andere hoogwaardigheidsbekleders gerekend. Het volk, zo luidt dan de claim, wordt niet gehoord, niet vertegenwoordigd en zodoende worden haar waarden verkwanseld door een handjevol mensen dat het voor het zeggen heeft.

Kenmerkend voor dit soort ‘volk vs. elite’-denken is hoe Forum voor Democratie in haar partijprogramma spreekt over het ‘partijkartel’: “Het belangrijkste agendapunt van Forum voor Democratie is wat wij ‘kartelbestrijding’ noemen: het partijkartel moet worden doorbroken. Circa 10.000 kartelleden draaien rond in de bestuurlijke baantjesroulet: zij vormen het grote probleem van ons land. Hun belangen zijn vaak tegengesteld aan de belangen van de Nederlandse bevolking. Ze werken voor zichzelf – niet voor het land” (zie: <https://www.fvd.nl/kartelbestrijding>).

Roel Meijvis studeerde filosofie aan de Universiteit van Tilburg, waarna hij zijn master behaalde aan de Universiteit van Amsterdam (Art, Culture and Critique). Daarnaast is hij werkzaam als schrijver van essays en tooneelteksten, als theatermaker en geeft hij (filosofische) lezingen. Sinds 2020 is hij rubrieksredacteur ‘Filosofie van politiek & cultuur’ in dit tijdschrift.

Deze ‘existentiële crisis van de westerse democratie’ kent volgens Forum fractievoorzitter Thierry Baudet twee oplossingen: “De respons kan er een zijn van méér democratie en minder vrij spel voor de bestuurders; of juist van minder democratie en meer ruimte voor de politiek-maatschappelijke bovenlaag” (Baudet, 2017, p. 24). Forum voor Democratie tracht dit probleem dus op te lossen door middel van ‘méér democratie’ in de vorm van referenda, zo bepleit Baudet in zijn boek *Breek het partijkartel!* uit 2017 dat de ondertitel *De noodzaak van referenda* draagt.

Hoewel het populistische discours vaak uitgesproken en duidelijker is over wie ‘de vijanden van het volk’ zijn dan wie er precies wordt geadresseerd met ‘het volk’, draagt deze kenmerkende gedachtegang in ieder geval de vooronderstelling in zich dat het volk weet wat het wil en wat het beste voor haar is en bovendien dat het volk beter in staat is om de algemeenheid te dienen dan de (bestuurlijke) elite, die zich enkel door haar subjectieve wil, haar eigenbelang, laat leiden. De vraag is of dit probleem inderdaad is op te lossen door middel van meer bestuurlijke inspraak voor ‘het volk’, zoals door diverse politici en partijen – al dan niet ‘populistisch’ – wordt voorgesteld. Echter, nog belangrijker is de vraag: is dat de manier waarop het democratische grondprincipe van de vrijheid voor allen het meest tot zijn recht komt?

Hegels project van de *Rechtsfilosofie*

Deze laatste vraag is uitvoerig onderzocht door de Duitse filosoof Georg Wilhelm Friedrich Hegel. In zijn *Hoofdlijnen van de rechtsfilosofie* (1821) – onlangs door de media opgerakeld als de bron van Baudets fameuze ‘Uil van Minerva’-uitspraak – probeert Hegel de noodzakelijke principes van de vrije samenleving te formuleren. In die zin is Hegels project een poging om een vervolg te geven aan het project van de Franse Revolutie, waarbij de vrijheid voor allen voor het eerst in de geschiedenis wordt binnengehaald – tenminste, als ideaal.

Hegel denkt de geschiedenis als een geschiedenis van vrijheidsverwezenlijking. In het reconstrueren van de geschiedenis is na het Perzische rijk (vrijheid van de eenling) en de Griekse staat (vrijheid van enkelen) pas met de Franse Revolutie (vrijheid van allen) de vrijheid ‘absoluut begrepen’, wat wil zeggen dat de idee dat de mens ten principale vrij is, niet meer te overtroeven is en er zodoende dus een vrijheidsbegrip is binnengehaald dat ‘bovenhistorisch’ is. Hiermee hebben we een absoluut criterium in handen gekregen, waaraan we een

staat kunnen toetsen of van waaruit we een staat kunnen denken die volledig aan dit criterium voldoet, hetgeen Hegels project is in dit boek.

Als we de vrijheid als absoluut criterium hanteren waarop we een staat willen denken, moeten we volgens Hegel het algemene (de staat of de samenleving) niet tegenover het bijzondere (het individu, het gezin) denken, maar deze twee proberen met elkaar te verzoenen. De noodzaak van deze verzoening is inherent aan het mensbeeld van Hegel. Voor Hegel is de mens noodzakelijk een gemeenschapswezen, bijvoorbeeld al doordat de mens een talig wezen is en de taal alleen al altijd al een gemeenschap veronderstelt. Het heeft dus geen zin om over menselijke vrijheid te spreken zonder altijd al een gemeenschap te veronderstellen. In zoverre de mens vrij is, is deze altijd al op de gemeenschap betrokken. Het is dus noodzakelijk voor mijn zelfverwerkelijking om mij te verhouden tot en te verzoenen met het algemene.

Dit ‘zelfinzicht’, het inzicht dat ik als individu altijd al tot een gemeenschap behoor, moet het mogelijk maken om, op het niveau van de staat, mijn bijzondere wil in overeenstemming met het algemene te denken. Ik moet mij als het ware ‘vrijwillig onderwerpen’ aan de staat, omdat ik weet en inziet dat ik alleen in die staat werkelijk vrij kan zijn. Hierin toont zich ook het *Bildungs* karakter van Hegels filosofie. De vrijheid vereist een bewustwordingsproces, een ontwikkeling, om tot zelfinzicht te komen, dat een inzicht in mijn wezen en daarmee in mijn vrijheid is.

Dit inzicht krijgt vorm in de instituties en zijn als de ‘steunpilaren van de openbare vrijheid’ de noodzakelijke voorwaarden om mijn vrijheid te verwezenlijken. Zij stellen mij in staat om het vormingsproces door te maken dat nodig is om mijn vrijheid steeds te verwezenlijken. Zo is het voor Hegel mogelijk om een staat te denken waarin het algemene verzoend wordt met het bijzondere. De staat moet daarom gedacht worden als een redelijke institutionele orde waar mensen doorheen de instituties inzicht verweven in hun eigen vrijheid. De staat is in deze hoedanigheid geen uitwendige macht tegenover mij, omdat de algemeenheid inherent is aan mij als gemeenschapswezen.

Deze korte omschrijving van het project van Hegel in de *Rechtsfilosofie* toont aldus de noodzakelijke verzoening tussen het bijzondere en het algemene. De staat ontleent haar legitimiteit aan de mate waarin zij de vrijheid dient en zo de zelfverwezenlijking van haar individuen mogelijk maakt. Tegelijkertijd wordt de staat gedragen door haar leden. Het betreft hier dus een rechten en plichten verhouding jegens elkaar.

Maar belangrijk hierbij is dat het steeds om een elkaar veronderstellende gelijktijdigheid gaat. Deze specifieke opvatting van de staat, en daarmee de vrijheid, gedacht als verzoening, toont reeds het op de loer liggende gevaar van een politiek waarin deze twee tegen elkaar worden uitgespeeld, zoals gebeurt in het populistische discours.

Wantrouwen in de overheid

Met Hegels *Rechtsfilosofie* kunnen we stellen dat het inadequaat is om het volk en de staatsmacht tegenover elkaar te denken. Terecht dus, zo zouden we kunnen zeggen, dat er van een crisis wordt gesproken, wanneer dit niet het geval is, zoals beweerd wordt door ‘populistische politici’. De vrije samenleving kent de fundamentele noodzakelijkheid van een verzoening van het bijzondere en het algemene: elke burger moet inzien dat zijn bijzondere wil in overeenstemming is met de algemene wil. Zonder deze verzoening is de staat een vreemde externe macht (en kan de machtsclaim enkel op geweld berusten).

Cruciaal is dus het vertrouwen dat er doorheen de samenleving in de staatsorde moet zijn. Mochten we meegaan in de manier waarop ‘het populisme’ de huidige crisis van de westerse democratieën analyseert, dan is dat wat er ontbreekt. Er is sprake van een vertrouwensbreuk tussen het volk en de instituties van de staat, omdat, zo luidt de claim, de elite enkel haar bijzondere belang nastreeft waardoor het binnen de staat derhalve aan deze noodzakelijke verzoening ontbreekt.

Dit wantrouwen ten aanzien van de instituties vormt een van de belangrijkste punten van het politieke discours dat zegt dat het bestuurlijke primaat weer bij het volk moet komen te liggen. Hierbij moeten het onderwijs (“linkse indoctrinatie”), de media (“fake-news”) en de rechtelijke macht het voortdurend ontgelden. Een voorbeeld hiervan is de “Minder Marokkanen”-zaak rondom PVV-leider Geert Wilders.

Op 9 december 2016 werd Geert Wilders veroordeeld door de Haagse rechtbank voor zijn ‘minder Marokkanen’-uitspraak van maart 2014. Tijdens dit proces sprak hij zich al uit tegen de rechtbank. Zo twitterde hij in april 2016: “PVV-haters in deze neprechtbank hebben vonnis dus al klaar. Geen eerlijk proces.” Na het vonnis van 9 december reageerde Wilders direct met een videoboodschap op sociale media waarin hij zich tegen het vonnis uitspreekt. In deze video presenteert Wilders zich als martelaar, wiens veroordeling het gehele volk treft. Tegen zijn rechters zegt hij: “U heeft miljoenen

Nederlanders hun vrijheid van meningsuiting ingeperkt en daarmee iedereen veroordeeld. Niemand vertrouwt u meer.” Wilders kondigt dan ook aan zich niets van het vonnis aan te trekken: “Ik zal nooit zwijgen. En u zult mij niet kunnen tegenhouden” en: “[Nederland heeft recht op] politici die zich niet de mond laten snoeren, ook niet door rechters”.

Deze reactie van Wilders is een voorbeeld van de manier waarop het volk en de elite op bestuurlijk en institutioneel niveau tegen elkaar worden uitgespeeld door een politicus die claimt namens het volk te spreken. Deze vertrouwensbreuk is funest als we de vrije samenleving begrijpen op de manier van Hegel waarin de vrijheid van de staat, en dus haar legitimiteit, fundamenteel afhankelijk is van het vertrouwen. Maar als de ‘kritiek’ van Wilders niet terecht is, zijn deze uitspraken evenzo funest, omdat zij in dat geval bijdragen aan dit wantrouwen in de rechterlijke institutie.

Wilders beroept zich in zijn kritiek op de vrijheid van spreken. Bovendien zien we de vrijheid van meningsuiting in de meeste populistische discourses terugkeren als stokpaardje. Hegel stelt, eveneens in de *Rechtsfilosofie*, dat deze vrijheid noodzakelijk is ter waarborging van de ‘formele subjectieve vrijheid’: als vrij persoon moet ik de vrijheid hebben om er mijn eigen gedachten op na te houden en deze te mogen uiten. Tegelijkertijd stelt Hegel dat deze vrijheid, de vrijheid om te zeggen wat je wilt, van hetzelfde oppervlakkige niveau is als de vrijheid om te doen wat je wilt. Het is dus niet zozeer relevant om de vraag te stellen of Wilders dit soort uitspraken moet *kunnen* doen, maar veeleer of hij ze moet *willen* doen. Wilders beroept zich in zijn kritiek namelijk op dezelfde institutie die hij bekritiseert. Echter, door deze uitspraken te doen ondermijnt Wilders de institutie die hem de mogelijkheid verschaft deze uitspraken überhaupt te kunnen doen.

Hiermee stuiten we op de noodzakelijke antinomie van de openbare vrijheid: de vrijheid van spreken kan en moet zich ook noodzakelijk *kunnen* richten tegen de orde die deze vrijheid van spreken faciliteert. Populisme is zodoende dus een noodzakelijke bijwerking van de vrijheid van spreken en daarmee van de vrije samenleving überhaupt, zoals Martine Prange via Michel Foucault mooi laat zien in haar tekst *In het theater van de waarheid: parrèsia, vrijheid en verzet* (Prange, 2017, p. 10). Het gevaar hiervan is volgens Hegel afhankelijk van de stabiliteit van de staat, die bepaald wordt door de mate van vertrouwen in de instituties, hetgeen burgers weerbaar maakt voor onredelijke claims of volksmennerij.

Meedoen is belangrijker dan stemmen

De uitspraken van Wilders zijn ofwel een blijk van het wantrouwen in de falende instituties; of leiden samen met de overvloed aan gelijksoortige uitspraken over de instituties die we momenteel terugvinden in alle westerse democratie tot zo'n wantrouwen. Zo is de analyse van de huidige 'existentiële crisis van de westerse democratieën' ofwel waar, of wordt zij dat op den duur als zijnde een *self-fulfilling prophecy* vanzelf.

Zoals we hebben gezien stelde Baudet ons ten aanzien van deze crisis voor de keuze tussen meer of minder democratie als oplossing voor deze crisis; of meer inspraak voor het volk, of meer inspraak voor de 'politiekmaatschappelijke bovenlaag'. Het populisme kenmerkt zich door de keuze voor de eerste oplossing. Zo pleiten verschillende partijen doorheen Europa voor een *eDemocracy*, waarbij mensen online mee kunnen stemmen met wetsvoorstellen en moties. Het huidige idee waar de meeste democratieën op gebaseerd zijn dat het volk afgevaardigden kiest die namens hen stemmen, wordt zo ingewisseld voor een systeem van 'méér democratie'.

Hegel zou hierin mee kunnen in zoverre de oplossing wordt gezocht in het dichten van de kloof tussen het volk en de staat. Echter, voor Hegel moet dit niet gezocht worden in kwantitatieve participatie op bestuurlijk beslissingsniveau. Veel belangrijker is participatie in de instituties. Wanneer dit binnen een staat op een adequate manier is ingevuld dan zijn verkiezingen 'ofwel iets volkomen overbodigs, ofwel uitsluitend en alleen een nietig spel van mening en willekeur', zo stelt hij (Hegel, 2014, p. 301).

Dit hangt samen met hoe Hegel denkt over 'het volk'. Volgens Hegel is het namelijk van belang dat het volk geen vormeloze massa is die tegenover de staatsmacht gedacht wordt. Het volk vormt daarentegen een harmonisch geheel met de staatsmacht; zij is er te allen tijde de drager van, zoals we hebben gezien. Maar ook onderling is het volk een harmonisch geheel en niet louter de opeenhoping van individuen. Zij 'weet zichzelf' en ziet zichzelf verwerkelijkt in de staatsinrichting. Het volk als som van individuele willen overstijgt die som doordat elke individuele wil tegelijkertijd ook het algemene als zodanig wil. Echter, voor Hegel is het niet altijd zo dat het volk weet wat het wil en wat het beste voor haar is: "Te weten wat men wil, en vooral wat de op en voor zich zijnde wil, de rede, wil, is de vrucht van diepe kennis en inzicht, die nu juist geen zaak van het volk zijn" (Hegel, 2014, p. 292).

Het volk, aldus, ontbreekt het aan diepe kennis en inzicht. Op basis van een uitspraak als deze, zou Hegel

een gemakkelijke prooi kunnen zijn voor populistische politici, daar het juist precies deze 'elitaire houding' is die maakt dat de politiek niet luistert naar de belangen van de gewone man; het volk. Daarbovenop zou er heden ten dage überhaupt geen politicus zijn die zich openlijk achter een uitspraak als deze zou scharen, omdat onze hedendaagse opvatting van democratie is dat het volk regeert, gedacht vanuit een soort directe belangenbehartiging en een directe beantwoording aan 'de wil van het volk'. Maar de vraag die hier door Hegel wordt gesteld, is om welke wil het precies gaat, wanneer we zeggen dat in een democratie de wil van het volk leidend moet zijn. Het moge duidelijk zijn dat het Hegel om een intelligente wil gaat, de redelijke op en voor zich zijnde wil, in plaats van een oppervlakkige onmiddellijke wil. Maar op het moment dat we het over die wil hebben, hebben we het niet langer over de wil van 'het volk' als tegenmacht van de staat.

Dit legt een andere vooronderstelling van ons hedendaagse begrip van democratie bloot, namelijk dat iemand met een bepaald belang of perspectief (denk hierbij aan *one-issuepartijen* of het idee dat partijen een diverse fractie willen hebben waarbij alle verschillende achtergronden in vertegenwoordigd zijn) een beter inzicht zou hebben in wat het beste is voor het algemene. Echter, onder de vlag van *inclusiviteit* wordt hiermee juist voor een politiek van particulariteit gestreden. Zouden we daarentegen niet juist moeten willen dat partijprogramma's en fractiesamenstellingen voortkomen uit redelijke criteria en de mate waarin ze betrokken zijn op een gedeeld idee van goede leven; de vrijheid? Is bovendien niet juist die betrokkenheid op de universele redelijkheid fundamenteel 'inclusief'?

Het 'publieke bewustzijn als empirische algemeenheid van de opvattingen en gedachten van de velen' moet volgens Hegel dus gerepresenteerd worden vanuit een kwalitatief criterium en niet slechts een kwantitatief 'meeste stemmen gelden', in tegenstelling tot hoe we vandaag de dag vaak over democratie lijken te denken en wat zeker in het 'populistische gedachtegoed' met haar voorkeur voor directe stemmingen en referenda extra naar voren lijkt te komen.

Door over het volk te spreken, op de manier waarop we dat gewend zijn te doen wanneer we stellen dat het volk het beste weet wat het wil, wordt het volk als op zich zijnde groep gedacht *tegenover* de staatsmacht, hetgeen, zoals we hebben gezien, nu juist niet kan als we op een adequate manier over het volk willen spreken, omdat zij geen vreemden van elkaar zijn, maar beiden uit elkaar voortkomen en elkaar gelijktijdig veronderstellen. 'Representatie' bevindt zich bij Hegel

daarom veeleer in de vorm van participatie in de instituten, in het *meedoen* in de samenleving, zoals we eerder al zagen.

De kritiek van bijvoorbeeld Baudet op de bestuurlijke elite is dat zij in haar beleid louter haar subjectieve wil bevredigt. Als wordt beweerd dat de oplossing voor dit probleem ligt in meer zeggenschap voor het volk, dan wordt daarmee verondersteld dat het volk ofwel in staat is om, in tegenstelling tot de bestuurlijke elite, afstand te doen van haar louter subjectieve wil en in staat is om de algemeenheid te kennen en op basis daarvan te beslissen; of dat het volk al reeds tot dusdanige eenheid wordt gedacht dat haar subjectieve wil daardoor al simultaan met de algemeenheid samenvalt, hetgeen eigenlijk al verscholen ligt in de claim te spreken namens 'hét volk'. Beiden zijn problematisch. In het eerste geval is het de vraag waarom, als het volk dat kan, de elite dat niet zou kunnen (en waar het volk dit 'eerbiedwaardig vermogen van de rede' vandaan heeft als alle *Bildende* instituten zoals het onderwijs en de media falende instituten in handen van de corrupte elite zijn) en in het tweede geval is het de vraag waarom de groep die deze elite uitmaakt buiten deze miraculeuze eenheid valt (waardoor zij eigenlijk ook geen eenheid meer is).

Vrijheid en redelijkheid

Als we de *Rechtsfilosofie* van Hegel lezen als een onderzoek naar de noodzakelijke voorwaarden van de vrije samenleving en hierin het belang van de instituties en het vertrouwen in deze instituties als een van de belangrijkste onderdelen naar voren komt, dan kunnen we met het conceptuele kader dat dit werk verschaft het populisme duiden als ofwel de reactie op politiek niveau op het wantrouwen van de burger in de heersende instituties; ofwel de oorzaak van dit wantrouwen. Het populisme is in deze beide vormen gelieerd aan het belang dat Hegel toekent aan het participeren in de instituties. Het protest van bijvoorbeeld de 'Gele Hesjes' is in feite een poging om dit probleem aan de kaak stellen: te veel mensen kunnen niet langer meedoen in onze huidige samenlevingen. Hierdoor zouden we dus kunnen stellen dat onze huidige samenlevingen een probleem kennen met hun instituties.

Echter, in de meeste gevallen resulteert deze analyse in de eis om 'meer democratie', waarmee meer inspraak voor het volk wordt bedoeld. Met Hegel kunnen we de vraag stellen of dit wel een adequate oplossing is voor

dit probleem en of dit niet vooral een 'kwantitatieve' oplossing is in plaats van een kwalitatieve. In de inleiding van de *Rechtsfilosofie* stelt Hegel dat het de taak van de filosofie is om de concrete instituties van dat moment steeds weer te onderwerpen aan reflectie. Hierbij heeft de filosofie echter wel een bovenhistorisch criterium in handen, namelijk: de vrijheid voor allen. Belangrijker dan dat elk concreet individu in zijn bijzonderheid wordt vertegenwoordigd op staatsniveau is het dat zij of hij op basis van dit vrijheidscriterium recht aan gedaan wordt; of de staat hem of haar in staat stelt om haar of zijn vrijheid te verwerkelijken. Daarbij geldt: meedoen is belangrijker dan stemmen. De subjectiviteit moet op kwalitatieve manier gewaarborgd in plaats van op louter kwantitatieve wijze. Of dit op adequate wijze wordt uitgewerkt, moet in elke tijd opnieuw onderwerp van reflectie zijn voor de filosofen van die tijd. Het populisme, zowel als politiek fenomeen als het feit dat zij gehoor vindt bij een groot aantal mensen, zouden we dus vooral ook als aanmoediging hiertoe kunnen zien.

Cruciaal voor deze actualisering van de instituten door middel van filosofische reflectie is echter wel dat we de redelijkheid als zodanig blijven erkennen. Veel verder van huis (en van Hegel) zijn we namelijk – en hiermee maak ik mij wellicht enigszins schuldig aan een voor het populisme zo kenmerkende vorm van apocalyptische grootspraak – als het populisme niet 'slechts' een antwoord is op het gebrek aan vertrouwen in de bestuurlijke en intellectuele elite, maar op het gebrek aan vertrouwen in de redelijkheid als zodanig, zoals door sommigen bijvoorbeeld de verkiezing van Donald Trump als kenmerkend voor het 'post-truth'-tijdperk werd gezien, waar het 'postmodernistische' wantrouwen in de rede en 'de waarheid' schuldig aan wordt geacht. Het is de vraag of dat terecht is. Wel is het zo dat als dat het geval is, Hegels *Rechtsfilosofie* een mooi beginpunt biedt om de fundamentele noodzaak van de redelijkheid voor de vrije samenleving nog eens te overdenken.

Literatuur

- Baudet, T. (2017). *Breek het partijkartel! De noodzaak van referenda*. Amsterdam: Prometheus.
- Hegel, G.W.F. (2014). *Hoofdlijnen van de rechtsfilosofie*. Amsterdam: Boom.
- Prange, M.S. (2017). *In het theater van de waarheid: Parrhesia, vriheid en verzet*. Tilburg: PrismaPrint.